

त्याचप्रमाणे बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम, २००९ ची अंमलबजावणी १ एप्रिल, २०१० पासून सुरु झाली आहे. या अधिनियमाच्या कलम २९ (१) व (२) मध्ये शिक्षण प्रक्रियेसाठी सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन पद्धतीचा अवलंब करण्याचे नमूद केले आहे. त्यानुसार **महाराष्ट्रात २०१०-११ या शैक्षणिक वर्षापासून सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाची वर्गासाठी केली जात आहे.**

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाच्या व्याख्या-

- (१) 'विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मानसिक, भावनिक, सामाजिक, शारीरिक पैलूंचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी व त्याच्या ज्ञान प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या मूल्यमापनास सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन म्हणतात.'
- (२) 'मूल्यमापनाच्या आकारिक व संकलित या पद्धतींचे मिश्रण करून केल्या जाणाऱ्या मूल्यमापनास सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन म्हणतात.'
- (३) 'विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या सर्व पैलूंचे सातत्याने व विविध अंगाने मूल्यमापन करण्यासाठी वापरावयाची शाळास्तरावरील कार्यपद्धती म्हणजे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन होय.'

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचे हेतू -

- (१) अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापनाचे प्रक्रियेचे एकात्मिकरण करणे.
- (२) विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक व शारीरिक कौशल्यांचा विकास करण्यास मदत करणे.
- (३) विद्यार्थ्यांचे नियमित मूल्यमापन व त्यानंतर उपचारात्मक अध्यापनाद्वारे त्यांची संपादनूक पातळी सुधारण्यास मदत करणे.
- (४) विद्यार्थ्यांमधील सुप्त गुणांना विविध सहशालेय उपक्रमांतून व संधीतून चालना देणे.
- (५) विद्यार्थ्यांची शालेय परीक्षांविषयी असणारी भीती नाहीशी करणे.

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन पद्धती -

संकलित मूल्यमापन(Summative Evaluation)

आकारिक मूल्यमापन(Formative Evaluation)

A.आकारिक मूल्यमापन : 'बालकांचे व्यक्तिमत्त्व आकार घेत असताना ते आपल्या अपेक्षेप्रमाणे घडत आहे किंवा नाही याची नियमितपणे पडताळणी करणे म्हणजे आकारिक मूल्यमापन होय.'

आकारिक मूल्यमापन साधने व तंत्रे

प्रयोग	वैयक्तिक किंवा सामूहिक कृती	गटकार्य स्वाध्याय पुस्तकासह चाचणी
प्रकल्प	स्वयंमूल्यमापन	दैनंदिन निरीक्षण
प्रश्नावली	मुलाखत	गटचर्चा

आकारिक मूल्यमापनासंबंधी महत्त्वाच्या बाबी

- (१) आकारिक मूल्यमापनाची साधने व तंत्रे यांचा इयत्ता, विषय आणि उद्दिष्टे विचारात घेऊन अधिकाधिक वापर करावा.

- (२) कला, कार्यानुभव, शारीरिक शिक्षण व आरोग्य या विषयांसाठी किमान तीन साधन-तंत्रे यांचा वापर करावा.
- (३) विद्यार्थी वर्षभरात किमान एक प्रकल्प करतील असे पहावे.
- (४) प्रत्येक सत्रात एका छोट्या कालावधीची लेखी चाचणी किंवा पुस्तकासह चाचणी घ्यावी.
- (५) प्रत्येक वर्गासाठी दैनंदिन निरीक्षण अनिवार्य असावे.
- (६) आकारिक मूल्यमापनातून संविधानातील मूल्ये, गाभाघटक व जीवन कौशल्ये यांचे मूल्यमापन व्हावे.
- (७) कमी संपादनूक असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त पूरक मार्गदर्शक करून त्यांची संपादनूक वाढवावी.

(ब) संकलित मूल्यमापन :

- (१) 'अध्यापनाचा टप्पा पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थीअध्ययनाच्या अपेक्षित टप्प्यांपर्यंत पोहचला किंवा नाही हेपडताळून पाहण्यास संकलित मूल्यमापन म्हणतात.'
- (२) 'ठरावीक काळानंतर एकत्रित स्वरूपात करावयाचे मूल्यमापन म्हणजे संकलित मूल्यमापन होय.'

संकलित मूल्यमापनाचे हेतू

- (१) शैक्षणिक वर्षातील निरनिराळ्या टप्प्यांवर प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाविषयी विखुरलेल्या माहितीमधून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे संकलित चित्र तयार करणे.
- (२) आकारिक मूल्यमापनामध्ये दिसलेली प्रगती टिकून आहे की नाही हे पाहणे.
- (३) व्यक्तिमत्त्व विकासाचे सिंहावलोकन करून अध्ययन अध्यापनाची दिशा ठरविणे.

संकलित मूल्यमापनाची साधने

- सत्रांत परीक्षा
- वार्षिक परीक्षा
- अभियोग्यता कसोट्या
- अभिवृत्ती मापिका
- प्रमाणक संदर्भीय चाचणी
- प्रात्यक्षिक परीक्षा
- तोंडी परीक्षा
- घटक चाचणी

संकलित मूल्यमापनासंबंधी महत्त्वाच्या बाबी -

- (१) संकलित मूल्यमापनाच्या वेळापत्रकाबाबत लवचीकता ठेवावी.
- (२) संकलित मूल्यमापन साधने तयार करताना विद्यार्थ्यांची चिकित्सक वृत्ती, सर्जनशीलता व बहुविध बुद्धिमत्तेला वाव द्यावा.
- (३) प्रत्येक शाळेतून त्या त्या वर्गाला शिकवणाऱ्या शिक्षकांनी विषयनिहाय व वर्गनिहाय संकलित मूल्यमापन करावे.
- (४) प्रत्येक शिक्षकाने मूल्यमापन करण्यासाठी विषयांची उद्दिष्टे पाहावित व त्यानुसार मूल्यमापनाची कार्यपद्धती ठरवावी.
- (५) इयत्ता १ ली ते ४ थी पर्यंत वस्तुनिष्ठ व लघुत्तरी प्रश्न अधिक असावेत. तसेच पाचवी ते आठवीसाठी वस्तुनिष्ठ, लघुत्तरी व दीर्घोत्तरी प्रश्नासाठी अनुक्रमे साधरणपणे २० टक्के, ६० टक्के व २० टक्के भारांश असावा.
- (६) मूल्यमापन कालावधीत लवचीकता असावी. एखाद्या विद्यार्थ्याला उत्तरपत्रिका लेखनासाठी अधिक वेळ द्यावा लागला तर द्यावा.
- (७) अनुपस्थित विद्यार्थी शाळेत उपस्थित झाल्यावर त्याचे संकलित मूल्यमापन करावे.

महाराष्ट्र शासनाने निधारित केलेला मूल्यमापनाचा भारांश

इयत्ता	आकारिक मूल्यमापन	संकलित मूल्यमापन		एकू
		तोंडी/प्रात्यक्षिक	लेखी	
पहिली व दुसरी	७० टक्के	१० टक्के	२० टक्के	१०० टक्के
तिसरी व चौथी	६० टक्के	१० टक्के	३० टक्के	१०० टक्के
पाचवी व सहावी	५० टक्के	१० टक्के	४० टक्के	१०० टक्के
सातवी व आठवी	४० टक्के	१० टक्के	५० टक्के	१०० टक्के

पूरक मार्गदर्शनाची संकल्पना -

- 'अतिरिक्त' या शब्दाचा अर्थ होतो- जास्तीचा किंवा अधिक तर 'पूरक' या शब्दाचा अर्थ होतो- उणीव भरून काढणारा. अतिरिक्त पूरक मार्गदर्शन म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनामधील उणिवा, त्रुटी भरून काढण्यासाठी केलेले जास्तीचे किंवा अधिकचे मार्गदर्शन.
- प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमांतर्गत शालेय विद्यार्थ्यांच्या इयत्तानुरूप, वाचन, लेखन, संख्याज्ञान आणि संख्यांवरील क्रिया या क्षमतांची संपादनूक प्रभुत्व पातळीकडे जाणे आवश्यक आहे. त्यानुसार या मूलभूत क्षमतांची पूर्तता झाल्यास ज्ञानग्रहण व आकलनाचा मार्ग सुलभ होतो, परंतु काही विद्यार्थी शिक्षकांच्या वर्गातील मार्गदर्शनानुरूप विविध कारणांमुळे अपेक्षित प्रगती करू शकत नाही अशा अप्रगत विद्यार्थ्यांना पूरक मार्गदर्शन करून त्यांच्या संपादणुकीत शिक्षकांनी कृतिकार्यक्रमाद्वारे वाढ करणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे अप्रगत विद्यार्थी प्रगत विद्यार्थी बनून "संपूर्ण वर्ग अप्रगत विद्यार्थीविहीन" होईल.

प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमांतर्गत प्रगत वर्गाची निकषनिश्चिती पुढील बाबींद्वारे केली जाते-

- (१) गणितीय संख्या अचूक लिहिणे.
 - (२) शैक्षणिक साहित्याच्या आधारे बेरीज व वजाबाकी अचूक करणे.
 - (३) वजन, मापे, आकारमान, लांबी सांगता येणे.
 - (४) पुस्तकातील किमान ५ वाक्ये वाचता येणे.
 - (५) किमान ५ वाक्ये श्रुतलेखनाने लिहिता येणे.
 - (६) आकलनावर आधारित ५ प्रश्नांची उत्तरे देता येणे.
 - (७) कवितेनुसार अभिनय करता येणे.
 - (८) एका वस्तूचे चित्र रेखाटता येणे.
- वरील बाबींमध्ये जे विद्यार्थी अप्रगत असतील त्यांना शिक्षकांनी पूरक मार्गदर्शन करणे अपेक्षित आहे.

नैदानिक व उपचारात्मक अध्यापन

“विद्यार्थ्यांमधील विविध उणिवा, त्या उणिवांची कारणे शोधून त्या उणिवा दूर करण्यासाठी अध्यापन व पूरक मार्गदर्शन करणे म्हणजे नैदानिक व उपचारात्मक अध्यापन होय.”

विद्यार्थ्यांना पूरक मार्गदर्शन करण्यासाठी पुढील पायऱ्यांचा अवलंब करावा.

1. विद्यार्थ्यांच्या उणिवांचा शोध घेणे
2. विद्यार्थ्यांच्या उणिवांमागील कारणे जाणणे
3. उणिवा दूर करण्यासाठी पूरक अध्यापन व मार्गदर्शन करणे
4. उणिवा दूर झाल्या की नाही याचा पडताळा करणे

(अ) विद्यार्थ्यांच्या उणिवांचा शोध : अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेतून सर्व विद्यार्थी अभ्यासलेल्या बाबींचे १०० टक्के संपादन करू शकतातच असे नाही. काही विद्यार्थी काही बाबतीत कच्चे राहतात. तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थी वैयक्तिकरीत्या संपादनाच्या कोणत्या भागासंबंधी कच्चा आहे ते शोध आवश्यक आहे. हे शोधण्यासाठी ज्या कसोट्यांचा केला जातो त्यास नैदानिक कसोटी असे म्हणतात. नैदानिक चाचणीमधून विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील उणिवा सर्वसाधारणपणे दिसून येतात-

- (१) विद्यार्थ्यांना काही अक्षरांच्या उच्चारण्यात अडचणी येतात. उदाहरणार्थ- छ, ड, झ, र, ळ.
- (२) जोडाक्षरे उच्चारता येत नाही.
- (३) वाचनात विरामचिन्हांचा उपयोग करता येत नाही.
- (४) शिक्षकांची भाषा समजत नाही.
- (५) गणितात, संख्या वाचनात अडचणी येतात. उदाहरणार्थ- १९-९१.
- (६) संख्यांची स्थानिक किंमत समजत नाही.
- (७) संख्यांचा चढता व उतरता क्रम समजत नाही.
- (८) चित्रकला, नृत्य, अभिनय यात सहभागी होत नाही.
- (९) खेळात रस नसतो.

(ब) विद्यार्थ्यांच्या उणिवांमागील कारणे जाणणे : शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये साधारणपणे आढळून येणाऱ्या उणिवांमागील कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत-(१) विद्यार्थ्यांचे अवधान नसणे.

- (२) वर्गात चुकण्याची भीती वाटणे, शिक्षक रागविण्याची भीती वाटणे.
- (३) स्वभावातील चंचलतेमुळे एकाग्रता नसणे.
- (४) शिक्षकांची भाषा न समजणे.
- (५) पूर्वीच्या संबोधातील अस्पष्टता.
- (६) वाचण्या-लिहिण्यात अडचणी.
- (७) आजारपण, व्यावसायिक कामामुळे शाळेत अनुपस्थिती.
- (८) अपुरे संख्याज्ञान
- (९) पुरेशा सरावाचा अभाव. उदाहरणार्थ- इंग्रजी संभाषण.
- (१०) शिक्षकांचे वैयक्तिक लक्ष नसणे.
- (११) विद्यार्थ्यांना अध्यापनात सहभागी करून न घेणे. (कृतियुक्त अध्ययनाचा अभाव)
- (१२) प्रश्न न कळणे.
- (१३) उत्तरपत्रिका लिहिण्यास वेळ न पुरणे.
- (१४) प्रतिसाद देताना घाई करणे.
- (१५) अध्यापनातील उणिवा.
- (१६) विषयाची नावड.

(क) उणिवा दूर करण्यासाठी पूरक अध्यापन व मार्गदर्शन करणे-

- (१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेचे निरीक्षण करून त्याला एखादा भाग समजत नसेल तर तो पुन्हा सोप्या भाषेत शिकवावा.
- (२) विद्यार्थ्यांना गटकार्यात सहभागी करून त्यांच्याकडे लक्ष ठेवावे.
- (३) गणिताचा वारंवार सराव करून घेऊन त्यांना गणितात प्रगत करावे.
- (४) विद्यार्थ्यांना वर्गात प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करावे.
- (५) विद्यार्थ्यांच्या अडचणी, शंका वेळच्या वेळी दुरुस्त करणे हेसुद्धा अतिरिक्त पूरक मार्गदर्शनच आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनास गती मिळते.
- (६) अध्यापन करताना शैक्षणिक साहित्याचा वापर करावा.
- (७) अध्यापनात कृतिशीलतेला वाव द्यावा.
- (८) अध्यापनात भूमिका, अभिनय, मांडूॅ मॅपिंग पद्धती वापराव्यात.
- (९) काही घटकांचे संगणकावर व्हिडीओ दाखवावे.
- (१०) विद्यार्थ्यांच्या पालकाशी चर्चा करून त्यांच्या उणिवा जाणून विद्यार्थ्यांला मार्गदर्शन करावे.

(ड) उणिवा दूर झाल्या की नाही याचा पडताळा घेणे : शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना केलेल्या पूरक मार्गदर्शनातून त्यांच्या उणिवा दूर झाल्या की नाही याचा पडताळा घ्यावा, तसेच या उणिवा दूर झाल्या नसल्यास पूरक मार्गदर्शन चालू ठेवावे.

उपघटक चार(ड) प्रश्न निर्मिती/स्वाध्याय कौशल्य

स्वाध्याय -

- विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची सवय लावण्यासाठी, तसेच अध्यापन केलेल्या भागाचे त्यांच्यात दृढीकरण करण्यासाठी त्यांना स्वाध्याय देणे आवश्यक असते. स्वाध्यायामुळे विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची सवय लागते. तसेच शिक्षकांनी वर्गात अध्यापन करत असताना शिकवत असलेल्या भागावर विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारून त्यांना स्वयंअध्ययनास प्रेरित केले पाहिजे.
- वर्गात शिकवून झालेल्या घटक, उपघटकांवर विद्यार्थ्यांला स्वाध्याय दिले जातात. त्याला गृहपाठ असेही म्हटले जाते. शिक्षकांनी स्वाध्याय देताना त्याचेही योग्यप्रकारे नियोजन करावे. कोणत्या दिवशी कोणता स्वाध्याय द्यावयाचा आहे, याचे वेळापत्रक तयार करावे. विद्यार्थ्यांना ताण येणार नाही. यासाठी एक-दोन विषयांपेक्षा जास्त विषयांचे स्वाध्याय एकाच दिवशी देऊ नयेत.

स्वाध्यायाची व्याप्ती -

- (१) घरी दिलेले स्वाध्याय केवळ पुस्तकांतील प्रश्नांची उत्तरे लिहिणे एवढ्यापुरते मर्यादित ठेवू नयेत.
- (२) शाळेत मिळविलेल्या ज्ञानाचा स्वतःशी आणि शाळाबाह्य जगाशी संबंध जोडता यावा, उपयोजन करता यावे, चिकित्सक विचार, सर्जनशील विचार करण्यास चालना मिळावी.
- (३) मुक्तोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे लिहिण्याची सवय विद्यार्थ्यांना लागावी अशा प्रश्नांचा समावेश स्वाध्यायात करावा.
- (४) विद्यार्थ्यांना स्वतः पूर्ण करता यावेत असे स्वाध्यायांचे स्वरूप असावे. तसेच स्वाध्याय वैविध्यपूर्ण असावेत.

स्वाध्यायाची उपयोगिता -

- (१) शाळेत तसेच शाळेबाहेर शिकण्याची प्रक्रिया सतत चालू राहते म्हणजे शिकण्यातील सातत्य कायम राहते.

(२) स्वतः वाचून, निरीक्षण करून, कृती करून, मोठ्या व्यक्तींशी संपर्क साधून माहिती मिळविण्याचा अनुभव घेत शिकल्यामुळे मुलांना शिकण्यात रस वाटतो.

(३) प्रश्नांची उत्तरे स्वतः मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याची सवय लागते.

(४) घरी दिलेल्या स्वाध्यायातील प्रश्नांची उत्तरे स्वतःच्या गतीने शोधण्यास वेळ मिळतो. शिकण्याचे दडपण नाही.

प्रश्न निर्मिती कौशल्य -

कोणत्याही विषयाचे, कोणत्याही घटकाचे अध्यापन करताना प्रश्नोत्तर तंत्राचा वापर अनिवार्य असतो. सॉक्रेटीस हा प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून आपल्या शिष्यांना ज्ञान देत असे, त्यामुळे त्याच्याबाबत म्हटले जाते की, "He taught everything, but he told nothing." विचारांचे आदान-प्रदान करण्याचे प्रभावी साधन म्हणून प्रश्नोत्तर तंत्राकडे पाहिले जाते.

प्रश्न निर्मिती -

प्रश्न विचारणे हा अध्यापनातील आत्मा आहे. प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा निर्माण करून विषय विवेचन व मूल्यमापन प्रक्रिया यासाठी या तंत्राचा वापर केला जातो. ग्रॅग इ. सी. यांच्या मते प्रश्नांमध्ये पुढील दोन बाबींचा समावेश होतो.

(१) माहिती प्राप्त करून घेण्यासाठी केलेली एक विनंती होय.

(२) शाब्दिक प्रतिक्रिया प्राप्त करण्यासाठी केलेले कोणतेही विधान म्हणजे प्रश्न होय.

प्रश्न निर्मितीची उद्दिष्टे -

(१) विद्यार्थ्यांत जिज्ञासा व कुतूहल जागृत करणे.

(२) बौद्धिक क्षमतांना चालना देणे.

(३) विद्यार्थ्यांचे शंकांनिरसन करणे.

(४) विद्यार्थ्यांस प्राप्त ज्ञानाचा पडताळा करणे.

(५) विद्यार्थ्यांस घटकांविषयीची अभिरुची वाढविणे.

प्रश्न निर्मितीचे स्वरूप -

(१) मुक्त प्रश्न : विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीस व विचारशक्तीस चालना देण्यासाठी मुक्त प्रश्नांचा वापर केला जातो. उदाहरणार्थ- समजा तुम्ही मुख्यमंत्री झाला तर काय कराल ?

(२) बद्ध प्रश्न : तथ्यात्मक स्वरूपाची माहिती देण्यासाठी बद्ध प्रश्न विचारले जातात. या प्रश्नांचे उत्तर ठरावीक व निश्चित स्वरूपाचे असते. उदाहरणार्थ- बहुपर्यायी प्रश्न.

(३) प्रत्यावहन प्रश्न : ज्या प्रश्नांची उत्तरे तार्कीक विचारप्रक्रियेच्या आधारे दिले जातात, त्यास प्रत्यावहन प्रश्न म्हणतात. उदाहरणार्थ- थोडक्यात उत्तरे द्या. कारणे सांगा.

(४) प्रत्याभिज्ञान प्रश्न : ठरावीक पर्यायी उत्तरांतून ओळखून ज्या प्रश्नांची उत्तरे दिली जातात, त्यास प्रत्याभिज्ञान प्रश्न म्हणतात.

उद्दिष्ट पातळीनुसार प्रश्नांचे स्वरूप -

(१) ज्ञान स्तर प्रश्नांचे स्वरूप : नाव सांगा. किती होते, इ. स. कोणते, चूक की बरोबर सांग, योग्य पर्याय निवडा.

(२) आकलन स्तर प्रश्नांचे स्वरूप : संज्ञा स्पष्ट करा, तुमच्या शब्दात माहिती सांगा, तुम्हाला काय वाटते. विवेचन करा.

(३) उपयोजन स्तर प्रश्नांचे स्वरूप : गुणवैशिष्ट्ये सांगा, फरक सांगा, जीवनातील संबंधित बाबीची उपयोगिता सांगा, विशिष्ट प्रसंगात कसे वागल. सविस्तर विवेचन करा, घटनेची कारणमीमांसा करा.

(४) विश्लेषण स्तर प्रश्नांचे स्वरूप : साम्य भेद, स्पष्ट मत काय, सदर बाबीत कोणत्या सुधारणा असायला हव्यात.

(५) मूल्यमापन स्तर प्रश्नांचे स्वरूप : घटनेबाबत तुमचे घटनेतील सकारात्मक व नकारात्मक बाबी कोणत्या आहेत.

प्रश्न कौशल्यात प्रश्न कसे विचारावेत?

- (१) प्रश्न सोप्या व नेमक्या भाषेत विचारावेत.
- (२) प्रश्न विचारताना विद्यार्थ्यांना समान संधी दिली जावी.
- (३) विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक स्तर विचारात घेवून प्रश्न विचारावेत.
- (४) प्रश्नांची पुनरावृत्ती टाळावी.
- (५) प्रश्न विचारल्यानंतर विद्यार्थ्यांस उत्तर देण्यासाठी पुरेसा वेळ दिला जावा.
- (६) प्रश्नांची पुनरावृत्ती टाळावी.
- (७) प्रश्न हे खूपच सोपे किंवा अवघड असू नयेत.
- (८) प्रश्न आशयातील संकल्पनांबाबत असावे.
- (९) प्रश्न कुतूहल जागृत करणारे असावेत.
- (१०) सूचक स्वरूपाचे प्रश्न टाळावेत.
- (११) प्रश्न विचारताना अलंकारिक भाषा टाळावी.
- (१२) प्रश्न समजत नसेल तर त्यास अनुसरून उपप्रश्न विचारावेत.
- (१३) प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य अवगत करावे.
- (१४) विद्यार्थ्यांस अध्यापन करताना प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करावे.
- (१५) अधिकाधिक प्रश्न विचारणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे वर्गात कौतुक करावे.

4(इ) प्रगत अध्ययन -अध्यापन शास्त्र -

अध्यापन -

- शिक्षणाची ध्येये साध्य करण्याच्या दृष्टीने अध्ययन व अध्यापन या दोन्ही प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. शिक्षणाची ध्येये व उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षकाला वर्गाध्यापनातून विविध अध्ययन अनुभव द्यावे लागतात. त्यामुळेच अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी असणे आवश्यक आहे.
- अध्यापन म्हणजे केवळ पाठ्यपुस्तकातील माहिती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविणे हा अत्यंत संकुचित स्वरूपाचा अर्थ आहे. 'अध्यापन' ही व्यापक प्रक्रिया आहे; कारण तिच्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान, माहिती, मूल्ये, वर्तनबदल, कौशल्ये इत्यादी गोष्टी विकसित करता येतात. यावरून अध्यापन ही विकासात्मक प्रक्रिया असल्याचे लक्षात येते.

अध्यापन प्रक्रियेचे स्वरूप-

(१) उद्दिष्टाधिष्ठित : प्रत्येक देशाच्या राष्ट्रीय ध्येयानुरूप पाठ्यक्रमाच्या उद्दिष्टांवर आधारित पाठ्यपुस्तके तयार होतात. अभ्यासक्रमाची निर्मिती होत असते. अभ्यासक्रमाच्या व ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अध्यापन केले जाते.

(२) द्विकेंद्री प्रक्रिया : अध्यापनामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी ही दोन केंद्रे असतात. त्यामध्ये एकाचा जरी समावेश नसेल तर अध्यापनाची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही.